

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Дипломна робота бакалавра

з теми:

**«СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ В
ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ»**

Виконала: студентка 4 курсу,

Ist1-B16 групи

спеціальності 014.03. Середня освіта
(Історія)

Фурман Ілона Олегівна

Науковий керівник: Філінюк
Анатолій Григорович, доктор
історичних наук, професор, завідувач
кафедри історії України

Рецензент _____

Кам'янець-Подільський-2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерела дослідження	
1. 1. Історіографія проблеми	6
1. 2. Джерельна база	15
РОЗДІЛ 2. Архітектурно-побутова спадщина Правобережної України середини ХІХ – початку ХХ століття	
2.1. Історично-регіональний аспект формування	18
2.2. Соціо- та етнокультурні особливості організації побуту	29
РОЗДІЛ 3. Сакральнo-символічний вимір народної архітектури регіону	
3.1. Житло в духовному світі селянина	34
3.2. Сакральна архітектура краю	40
РОЗДІЛ 4. Подільське село періоду радянської дійсності	
4.1. Селянське житло та господарство міжвоєнного періоду	49
4.2. “Традиційне” та “нове” в архітектурі українського села повоєнного часу	53
ВИСНОВКИ	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	60
ДОДАТКИ	66

ВСТУП

Чи не найважливішою складовою матеріальної культури будь-якого народу є традиції його житлово-господарського будівництва. Для всебічного вивчення всієї палітри народного будівництва українського народу необхідним є комплексне дослідження кожного регіонального варіанту, визначення наявних у ньому загальноукраїнських та локальних елементів. Проте станом на сьогоднішній день, попри наявність значного історико-етнографічного доробку, у цій роботі помітні численні прогалини. Адже дуже важко рівномірно охопити всі складові елементи цієї ділянки традиційної культури, як на рівні теоритичного осмислення, так і її окремих регіональних комплексів.

Актуальність вивчення народної архітектури цього періоду історії полягає в знайомстві з витоками народної архітектури південних районів Поділля та її особливостями. Саме вона, задовольняючи матеріальні та духовні потреби суспільства, найбільш повно і всебічно розкриває життя народу. Архітектурні твори практично формують постійне середовище людини. Водночас у них віддзеркалюється суспільна і природна дійсність - ступінь розвитку продуктивних сил та виробничих відносин, рівень науки і техніки, суспільний лад, панівні ідеї, національна самобутність.

Зміни в системі господарювання на селі сприяли практично цілковитому зникненню традиційних хліборобських будівель. Тільки поодинокі об'єкти уціліли в системі сучасної сільської забудови. Тому надзвичайно важливо зібрати і зберегти для історії інформацію про ці реліктові типи споруд, що увічнюють працю хлібороба.

Метою дослідження є висвітлення регіональної специфіки народної архітектури українців Поділля в історичному контексті та з'ясування причин та умов змін у побудові та облаштуванні житла та господарства подільського селянства.

Для реалізації поставленої мети визначені наступні завдання::

- визначити ступінь наукової розробки проблеми, її джерельну базу й з'ясувати її інформаційний потенціал для дослідження проблеми;
- вказати на значення і роль фольклорного матеріалу для дослідження теми;
- визначити ступінь достовірності фольклорних джерел;
- дослідити вплив геокліматичних особливостей краю на формування регіональної моделі селянського житла;
- з'ясувати соціо- та етнокультурні чинники впливу на народні архітектурні традиції;
- висвітлити вплив політичних та соціально-економічних чинників на жиклово-господарський комплекс сіл краю у першій половині ХХ ст. ;
- визначити вплив структурних змін в системі господарювання на селі та рівня життя на будівельні традиції населення краю;

Об'єктом дослідження є народні архітектурні традиції та будівельний досвід подільського селянства.

Предметом дослідження є регіональна специфіка планування та зведення житлових і господарських будівель, а також чинники, що формували архітектурні традиції селянства у етнографічних регіонах Правобережної України.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з середини ХІХ ст. (поява етнографічно-фольклорних даних про житло та побут українського селянства) до 80-х років ХХ ст., (відхід від застосування у будівництві традиційного планування житлових та господарських приміщень).

Територіальні межі дослідження охоплюють межі сучасних Житомирської, Київської, Хмельницької та Вінницької областей. В окремих випадках для порівняння регіональної специфіки, або узагальнення авторка звертається до архітектурних традицій населення сусідніх із ними історико-етнографічних регіонів.

Методологічною основою дослідження є наступні методи етнологічних досліджень: порівняльно-історичний метод сприяє виявленню причин і суті особливих і загальних рис архітектурних традицій у різних районах

Правобережжя. Він дозволяє порівнювати однотипні моделі житла, створені на основі типових, для певного часу та простору, характеристик у сфері будівництва; компонентний метод, спираючись на аналіз традиційно-побутової культури, зокрема в архітектурі, вирізняє їхні складові компоненти як динамічні системи, що має важливе значення при дослідженні етнічної мозаїчності та формування регіональних історико-етнографічних зон; метод типологізації забезпечує моделювання регіональних особливостей народної архітектури шляхом ігнорування окремих специфічних рис. Таким чином, створюється загальна типологізована модель, що відображає суть і місце об'єкту в етнокультурному процесі; метод польових досліджень дозволив нам здійснити фотофіксацію об'єктів народної архітектури та усної інформації про час і обставини їх побудови та реконструкції на теренах різних районів Хмельницької, Вінницької, Тернопільської та Чернівецької областей.

Елементом наукової новизни у роботі є спроба комплексно розглянути умови та причини еволюції житлово-господарського комплексу українського села та його інтерпретація як джерельного масиву матеріальної та духовної культури для етно-історичних досліджень. Таке завдання у вітчизняній історіографії поки що в прямій постановці комплексно не ставилося.

Практичне значення роботи полягає в тому, що результати дослідження можуть використовуватись у навчальному процесі на уроках історії в школі як основа для створення курсів історичного краєзнавства й етнології. В запропонованій постановці проблеми, спираючись на основні результати даного дослідження, можна розробити окремий факультативний курс для учнів старших класів і студентів вищих навчальних закладів.

Структура роботи визначається метою, завданнями та змістом обраної проблеми. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Загальний обсяг роботи – 77 с., з них 59 сторінок основного тексту. Список використаних джерел та літератури нараховує 62 позиції.

ВИСНОВКИ

Аналіз історіографії та джерел засвідчує, що хоча упродовж XIX – першої половини XX ст. народознавці значно більше уваги привертали дослідженню духовної культури мешканців Поділля, проте є вагомим напрацювання і на ниві дослідження житлово-господарського будівництва. Лише поодинокі праці були спеціально присвячені народному будівництву подолян, частіше ж відомості про відповідну ділянку їхньої народної культури були знаходимо у дослідженнях зі значно ширшої проблематики. Комплексного дослідження про народне житлово-господарське будівництво населення краю упродовж XIX – першої половини XX ст. підготовлено не було. Більшість з опублікованих тоді праць мали регіональний, локальний або ж навіть вузько локальний характер. Для тодішніх публікацій характерна нерівномірність представлення як окремих районів історико-етнографічного Поділля, так і самого комплексу народного житлово-господарського будівництва.

Отже станом на сьогодні обрана для дослідження тема не є абсолютно новою в наукових колах. З середини XIX ст. до сучасності вона знайшла певне висвітлення у монографіях і статтях у періодичних фахових виданнях. Разом з тим комплексне, системне дослідження питання про розвиток як матеріальної, так і духовної складових народної архітектури на Поділлі впродовж XIX – XX століття поки що не зроблено. Вивчений, систематизований і використаний у роботі комплекс джерел є цілком репрезентативним і дозволив дослідити та відтворити суть, зміст і окремі аспекти й особливості етно-медицини у традиційній культурі подолян.

Цінність пам'яток узагалі, в тому числі й народної архітектури, в тому, що вони несуть нам інформацію про культуру минулого, про побут і звичаї народу, дають можливість "прочитати" важливі сторінки історії своєї країни. Архітектурні народні пам'ятки належать до основних фондів культурного надбання кожного народу.

Отже, зберігаючи цінні зразки народної архітектури для нащадків, ми ніби створюємо пам'ятник дереву, глині і соломі, їх колишньому повсюдному "життю". Зводячи будівлі, народні зодчі спиралися на попередній досвід, тому багато будівель цікавлять нас сьогодні саме у цьому плані, оскільки вони - свідчення рівня технічної думки народу на тому чи іншому етапі розвитку, джерело глибокого розуміння епохи, різних аспектів життя та естетичних смаків.

Українська хата пройшла тривалий і складний шлях розвитку, виявивши глибинну спільність із житлом східнослов'янських, а частково і західнослов'янських народів, коріння якої сягає будівельної традиції ще часів Трипілля, докиївської доби і періоду Київської Русі. Безперечно, на становлення народної архітектури, а саме української хати впливав ландшафт. Лісова смуга, Лісостепова або Степова смуга зумовлювали використання будівельних матеріалів: дерева, глини, соломі, каменю. Основним типом української хати є білена зовні і всередині під солом'яним дахом. Така хата лише у XVII – XVIII ст. набула етнічної виразності, стала етнографічною ознакою українського народу. Українська хата пройшла довгий шлях від найпростішого однокамерного житла з давнини до XVIII – початку XIX ст. і лише в середині XIX ст. з'явилося двокамерне селянське житло, яке складалося з житлового приміщення та сіней. Наприкінці XIX ст. в Україні поширилося трикамерне селянське житло, яке, крім власне хати і сіней, ще мало й комору. Народна будівельна творчість розвивалася у руслі поступу загальнолюдської цивілізації, на неї впливали суспільні, соціально-економічні, моральні фактори, але українська хата має типові риси в усіх районах України, є результатом спільності етнічного складу народу. Внутрішнє планування та інтер'єр української хати характеризується типологічною єдністю. Українська хата стала не тільки житловим простором для людини, місцем родинних обрядів, а й найяскравішим символом української народної культури, добробуту та ознакою духовності української нації. Образ «білої хати», що стоїть у садочку, квітами повита, неначе

дівчина, за висловом Т. Г. Шевченка, став свого роду візитною карткою України, бо втілює не просто довершений зразок народної архітектури, а й цілу систему естетичних засад, народної творчості.

Попри те що великий вплив на становлення народної архітектури, характер будівель та їх розміщення мали природні умови, будівельні матеріали та способи будування, українці зуміли створити оригінальні й характерні типи селянської хати та християнського храму, що є спільними для усіх земель, заселених українцями (це стосується як етнічних земель, так і діаспорного розселення). У кожному регіоні формувалися власні моделі народних жител. Для спорудження їх використовували матеріали, які були під руками.

Розвиток житла відбувався шляхом постійного вдосконалення. Від одно- і двокамерної до традиційно трикамерної споруди. В різних історико-етнографічних районах України простежуються регіональні особливості (викликані специфікою природно-кліматичних умов, контактами з іншими народами тощо), але на всій етнічній території (і навіть за її межами) українська хата майже всюди однакова в основних формах і плані.

Матеріальна культура, зокрема й житло й вцілому народна архітектура були соціально обумовлені. Зокрема, у селянському житлі Правобережної України кінця XIX початку XX ст., як і всієї України, знайшли яскраве відбиття процеси соціально-станового розшарування населення. Переважна більшість житлових будівель найбідніших верств селянства зберігала в основних своїх рисах (конструкціях, плановій структурі та художньому вирішенні) – це традиційно усталені типи та прийоми.

Аналіз еволюції народного житла з кінця XIX ст. до нашого часу виявив тенденцію розвитку його типів від традиційно усталених, характерних для окремих етнічних груп, до нових, властивих сільському житлу всієї України, відповідно до колективних форм ведення сільського господарства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані документи і матеріали

1. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания; Подольский гу- берн. стат. комитет. Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1889. 557 с.
2. Збірка подільських казок 1850-1860 рр. волосного писаря Димінського // Етнографічний вісник. К., 1927. Кн. 4. С. 160-172.
3. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях. Каменец-Подольск, 1873. С. 1-9
4. Материалы для истории Подольской губернии. // (Подольские губернские ведомости. Прибавление. 1885 г. № 5.) Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правления, 1882. 372 с.
5. Народные юридические обычаи и народные верования, суеверия и предрассудки, записанные в Литинском уезде мировым посредником Н. Данильченко, с приложением памятников устной народной словесности // Этнографические сведения о Подольской губернии. Выпуск 1. Каменец-Подольск, Подольский губернский статистический комитет, типография Подольского Губернского управления, 1869. 112 с.
6. Обзор Подольской губернии ... [по годам]. Каменец-Подольский : Губ. тип., 1888-1912. До изд. 1905 г. Прил. к Всеподданейшему отчету подол. губернатора. URL : <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/48758>.
7. Описи Подільської губернії кінця XVIII - початку XIX ст. / [уклад., авт. вступ. ст.: С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 123 с.
8. Пісні, думки і шутки руського народу на Подолі, Україні і в Малоросії. Кам'янець-Подільський, 1862. 316 с.
9. Сборник сведений о Подольской губениии. Каменец-Подольск: Типография Подольского Губернского правления, 1884. Вып. III. 119 с.

10. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы / [состав. А. Демьяненко]. Каменец-Подольск: Тип. губерnsk. управления, 1865. 21с.
11. Симашкевич М. Историко-этнографический очерк Подолии. – ЧЧ. I, II Каменец-Подольский, 1876 .
12. Сіцінський Ю. Муровані церкви на Поділлі [Електронна копія] Електрон. текст. дані (1 файл : 26,7 Мб). Львів ; Кам'янець-Подільський : [б. в.], 1925 (Вінниця: ВОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, 2014). (Українська архітектура). URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=4152> (дата звернення 10.05.2020)
13. Теодоровичъ Н. И. Волинь въ описаніи городовъ, м_стечекъ и сель въ церковно-историческомъ, географическомъ, этнографическомъ и друг. отношеніяхъ. Историко-статистическое описаніе церквей и приходов Волинской епархіи. Почаевъ, 1903. Т. IV. Староконстантиновский уезд. 934 с.
14. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Приходы и церкви Подольской епархии [Под ред. свящ. Е. Сецинского]. Каменец-Подольск, 1901. Вып. 9. 1064 с.
15. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел / [материалы и исследования, собранные д. чл. П. Чубинским]. Т. V. СПб. : Б. м., 1874. 480 с.
16. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Иператорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. / [материалы и исследования, собранные д. чл. П. Чубинским]. Т. VII. Ч.2. СПб. : Б. м., 1877. 648 с
17. Шейковский К. Быт подолян: Т.1. Вып. 1. К. : Б. м., 1859. 114 с.

Наукові видання, монографії, статті

18. Баженов Л.В. Основні наукові школи історико-краєзнавчого вивчення Поділля у ХІХ-ХХ ст. // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Наук. зб. Хмельницький, 1995. 336 с.

19. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.
20. Вовк Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Пг., 1916. Т. II. 1916. Отд. 4. С. 455-647.
21. Гілевич І. З історії дослідження традиційного житлово-господарського будівництва волинян упродовж ХІХ – першої половини ХХ ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне : Рівненський державний гуманітарний університет, 2015, Вип. 26. С. 269-273
22. Глушко М., Крикун М. Традиційне житло населення історико-етнографічної Волині (за архівними джерелами кінця ХІХ ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2019. Спецвипуск. С. 830-860.
23. Гудченко З. Традиційне і сучасне в сільській забудові середньої Наддністрянщини // Народна творчість та етнографія. 1978. №5. С. 67-68.
24. Данилюк А. Г., Бодревич-Буць О. М. Використання каменю в народному будівництві Поділля // НТЕ. 1980. № 1. С. 85-88.
25. Данилюк А. Г. Подільська хата // Наука і суспільство. 1987. № 7. С. 73-75.
26. Данилюк А. Г. Традиційне житлово-господарське будівництво на Західному Поділлі // Подільська старовина. Вінниця, 1993. С. 395 – 401.
27. Данилюк А. Українські скансени. Історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку URL: http://tourlib.net/books_ukr/danyljuk01.htm (дата звернення 28.03.2020).
28. Добинда І. П. Характеристика сакральних пам'яток Волинської області та їхнє територіальне поширення. URL: <http://geopolitika.cfuv.ru/wp-content/uploads/2016/11/094dobin.pdf> (дата звернення 05.04.2020).
29. Етно-національні процеси в Україні: історія та сучасність [О. Б. Бернштейн, Н. А. Зиневич, В. Т. Зінич та ін.] ; за ред В. І. Наулка. К : Гол. спеціалз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. 424 с.
30. Гребінь І. Житло в духовному світі селянина. URL : <https://ethnography.national.org.ua/mynuvshyna/r02.html> (дата звернення 25.05.2020)

31. Зарембский А. Народное искусство подольских украинцев. Л., 1928. 48 с.
32. Колісник А. В., Молчанова В. Е. Типологія та традиційні елементи забудови двору та господарських будівель // Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури. 2013. № 11. С. 68-70.
33. Косміна Т. Поселення, житло, забудова // Українська минувшина: Ілюстрований етногрічний довідник / За редакцією А. Пономарьова. Київ 1993. URL : <http://ethnography.national.org.ua/mynuvshyna/r06.html>
34. Косміна Т. В. Локальні особливості народного житла південних районів Поділля // Народна творчість та етнографія. 1973. №4. С. 24 - 31.
35. Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX–XX ст. Історико-етнографічне дослідження. Київ : Наукова думка, 1980. 192 с.
36. Кубійович В. Поділля // Енциклопедія Українознавства. Л. : НТШ, 1996. Т. 6. 1996. С. 2131–2141.
37. Масненко В. В., Ракшанов В. Б. Українська хата. Науково-популярне видання. Черкаси: Брама–Україна, 2012. 190 с.
38. Меженна Н., Омеляненко О. Сучасне житло і народні традиції // Архітектура України. 1991. № 4. С. 24-25.
39. Новоушиччина: історія у пам'ятках. Наукове видання / [упоряд.: Петраш І. В., Шпаковський С. М., Климчук В. В.]. Хмельницький : ТЗОВ «Поліграфіст», 2018. 336 с. іл.
40. Павлуцький Г. Дерев'яні та муровані храми України [передм. А. О. Пучков ; додатки В. В. Вечерський ; переклад О. В. Ушкалова ; упоряд. О. О. Савчук]. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2017. 214 с.
41. Перетокін А. Г., Рудман І. А. Еволюція української хати згідно з регіоном розташування (початок XVII - кінець XIX ст.) // Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури, 2016, № 11. С. 63-68.
42. Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. К. : Наукова думка, 1969. 447 с.

43. Поділля. Історико-етнографічне дослідження / Л. Ф. Артюх, В. Г. Балушок, З. Є. Болтарович та ін. К., 1994. С. 236 – 260.
44. Пономарьов А. Регіональні барви України й українців // Українці: історико-етнографічна монографія : у 2 кн. Опішне : Українське народознавство, 1999. Кн. 1. С. 57-72.
45. Прибега Л. В. Народное зодчество Украины: охрана и реставрация. К., 1987. 102 с.
46. Радович Р. Еволюція поліського житла (формування дво- та трикамерних однохатніх споруд). // Народознавчі зошити. 2016. № 6. С. 1362–1376.
47. Радович Р. Система опалення народного житла Покуття (XIX – перша половина XX ст.) // Народознавчі зошити. 2017. № 1. С. 99-113.
48. Самойлович В. П. Українське народне житло: Кінець XIX – початок XX ст.). К. : Будівельник, 1972. 32 с.
49. Самойлович В. П. Народное архитектурное творчество Украины. К.: Будівельник, 1989. 342 с.
50. Самойлович В. Народна архітектура України в ілюстраціях. Київ : Абрис, 1999. 281 с.
51. Самойлович В. П. Українське селянське житло та господарчі будівлі // Нариси історії архітектури Української РСР. К.: ДержбудвидавУРСР, 1957. С.42-154.
52. Сауляк Б. М. Кам'яне будівництво в подільському селі. URL :<https://ukrarx.at.ua/publ/1-1-0-2> (дата звернення: 25.11.2019)
53. Сауляк Б. М. Розвиток народного житла на Поділлі (історіографія питання). URL :https://ukrarx.at.ua/publ/rozvitok_narodnogo_zhitla_na_podilli_istoriografija_pitannja/1-1-0-28 (дата звернення: 15.11.2019)
54. Сивак В. Загальна характеристика інтер'єру народного житла українців Карпат кінця XIX – першої половини XX ст. (спільні риси, локальна специфіка, динаміка розвитку) // Народознавчі зошити. 2017. № 6. С. 1281-1306.

55. Смоляк В. В., Тимошенко О. Е. Розвиток народного житла на Східному Поділлі в період-кінця XIX – середини XX ст.: монографія. Вінниця : ВТНТУ, 2011. 112 с.
56. Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини : Зб. наук. пр. з мистецтвознав., архітектурознавства і культурології. Вип. 2 / ред.: В. Д. Сидоренко; Ін-т пробл. сучас. мистец. Акад. мистец. України. К. : Вид. дім А+С, 2005. 335 с.
57. Традиційна українська садиба в кінці XIX ст. – на початку XX ст. / Перетокін А., Аксьонов М., Очеретько М. // Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури, 2016, № 7 (220). С. 45-54.
58. Ярмоменко С.Г. Народна сакральна архітектура України як ресурс для пізнавальних видів туризму // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Географічні науки. Випуск 5. 2016. С. 142-148.

Автореферати, дисертації

59. Батирева І. М. Традиційна культура Поділля у дослідженнях другої половини XIX – початку XX ст. : автореф.дис ... канд. іст. наук: 07.00.05 . Київ : Б.в., 2006. 20 с.
60. Гончаренко М. Е. Становлення історичних досліджень архітектури України (кінець XIX - початок XX століть) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. архітектури : [спец.] 18.00.01. / Акад. образотв. мистец. і архіт. Київ, 2000. 18 с.
61. Гошціцька Т. Б. Традиційне житлово-господарське будівництво на бойківсько-підгір'янському пограниччі в середині XIX – першій половині XX ст. – : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. історичних наук за спеціальністю «етнологія» 05.00.07. Львів, 2017. 19с.
62. Самойлович В. П. Народное жилище Подольщины. Дисертация на соискание ученой степени кандидата архитектуры. М., 1945-1947. 168 с.